

УДК 821.161.2-311.6 Нечуй-Левицький.09

Т. С. Матвєєва

ORCID: 0000-0001-9178-1743

ЧАСОВА ДЗЕРКАЛЬНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРОТВІРНА МОДЕЛЬ РОМАНУ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «ПРИЧЕПА»

У статті йдеться про визначені як характеротвірні часові феномени роману І. Нечуя-Левицького «Причепи» («Нахаба»), які нашими попередниками спеціально не розглядалися, що й визначило мету, завдання й актуальність пропонованої студії, а саме: виділити й проаналізувати часові парадокси як градаційний ланцюг від хронодискретності до безчасся, визначивши їхню тенежу – фольклорно-етнографічну (культурну), психогенетичну (біологічну), власне художню (поетикальну). Доведено, що основним засобом утілення процесуальності є ретроспективність, за допомогою якого автор обґрунтовує етапи формування поведінкової моделі персонажів в умовах посилення соціальної дезадаптації, нівеляції ментальних ознак. Окремий аспект наших зацікавлень – контекстуальний, оскільки головні проблемні складники досліджуваного твору – знеособлення, денаціоналізація, родові деформації є стрижневими і у творчості самого І. Нечуя-Левицького, і в художньому доробку його сучасників. Зроблено висновок про важливість вивчення часових феноменів для аналізу модифікацій характеру.

Ключові слова: І. Нечуй-Левицький, роман, феномен, хроносфера, градація, характер.

DOI 10.34079/2226-3055-2021-14-25-56-61

Українська романістика другої половини XIX століття – оригінальне явище в літературному процесі: за достатньо короткий час у ній відбулися докорінні трансформації жанрових форм: побутова домінанта поступилася соціально-психологічній і власне психологічній, що пов'язано з тенденцією до антропоцентризму. Найперше митців почала цікавити людина як самодостатня особистість, здатна до самоаналізу, характерного коригування, поведінкових змін. Йдеться про психологічний пріоритет у поетиці характеротворення, людиноцентризму у моделюванні письменниками світу, коли реальність суб'єктивізується, а людина стає осердям моделі. Відповідно, час і простір набувають невластивих їм ознак, що пов'язане з особливим сприйняттям персонажами свого місця в хроноплощині й подієвості як основних характеристик світу, реального й художнього.

Предмет вивчення пропонованої статті – часові парадокси роману І. Нечуя-Левицького «Причепи» (1869) – нашими попередниками спеціально не розглядався, хоча окремі зауваження з приводу хроноособливостей розгортання біографій головних персонажів містяться в працях О. Білецького, В. Власенка, С. Єфремова, Н. Крутікової, Р. Міщука, В. Омельченка, В. Підмогильного, М. Тараненка. Сучасні монографічні студії про творчість І. Нечуя-Левицького, на жаль, відсутні. Ми переконані, що пояснення механізму функціонування часу в романі дозволить глибше проникнути в характеротвірну сферу, обґрунтувати особливості формування індивіда, надто з урахуванням його родових зв'язків. У цьому ми вбачаємо проблему, що потребує розв'язання, тому й звернулися до твору, який, на наше переконання, яскраво демонструє художній спосіб її можливого вирішення: час як лінійна тяглість і дискретна вибірковість стає поетикальним означником людиносфери. Такий ракурс аналізу прози митця

видається нам **актуальним** з огляду на специфіку стилю автора, який завжди приділяв неабияку увагу описам передісторії персонажів, показуючи, що суперечності теперішнього завжди пов'язані з минулим, що час ніби повторюється, багаторазово віддзеркалюючись у долях наступних поколінь, не змінюючи хроносферу їхнього існування. Відтак **мета статті** – виокремити й проаналізувати прийоми введення й особливості функціонування часу в романі «Причепа».

Виклад основного матеріалу. Передусім звернімо увагу на заголовок твору – «Причепа», який, на наше переконання, вказує на часовий негатив, який і позначатиме смисловий центр роману: роди Лемішки й Середи приречені через знехтування ними національної перспективи, відбирання майбутнього, адже безбатченки його не мають. Звідси аналогія *змарнований час / перекотиполе*: відсутність коріння, продовження, неможливість долання часових сфер, замкненість у діаді *минуле / теперішнє*.

Основним прийомом, який формує пуанти роману, є ретроспективність. Для митця важливо розібратися, що передувало психологічній, ментальній нівеляції «Я» особи, чи є шанс змінити теперішнє, щоб не втратити майбутнє. У романі це надрозлогі екскурси вглиб родоводів головних персонажів – Яся Серединського та Якіма Лемішковського.

Ретроспекція першого родоводу вибудовується письменником одночасно хвилеподібно і як замкнена в коло дзеркальність – *українськість / польськість*, формуючи світоглядну аморфність, а значить унеможливаючи ментальну, духовну перспективу індивіда. І. Нечуй-Левицький акцентує на тому, як повільно, проте незворотно людина втрачає національні ознаки, байдужіє до рідної мови, звичаїв, культури загалом, оскільки обставини існування виявилися для неї сильнішими за перспективу перетворення животіння на життя. Ідеться про градаційне зображення духовного закріпачення предків Серединського – представників «давніх козаків» на прізвище Середа. Одружений із покоївкою «ляхівкою» він поступово спольщився, «на старості літ говорив до костьола» (Нечуй-Левицький, 1956, с. 130). Фактично ретроспективність забезпечує глибше осягнення перипетій процесу національного відступництва, манкуртства (як означив це явище Ч. Айтматов у романі «Буранний полустанок» («І довше віку триває день» (1980)). У людини відбирається пам'ять, вона уподібнюється перекотиполлю – рослині без коріння, яка котиться за вітром пісками часу. Так і Середа не чинив спротив ментальному знеособленню, добровільно відмовився від історії предків заради речовинного комфорту. Тому ніби збайдужів до себе, знехтував внутрішнім рухом, характерними змінами, адже трансформації потребують зусиль, а жити звично погано легше, ніж чинити спротив рутині. Біографія одного персонажа розгортається митцем в об'ємну картину ментальних зсувів, він пише про асиміляційні процеси, внаслідок яких творився новий ментальний конгломерат, але не рівноправних партнерів, а людей, характерно деформованих низьким соціальним статусом, відтак несамостійних, політично інертних і національно аморфних. Їхнім уособленням і став молодший Серединський – «якогось пана підписаря підписар» (Нечуй-Левицький, 1956, с. 124).

Подібно вибудовується й ретроспекція другого родоводу. І. Нечуй-Левицький повертає час на кілька десятиліть назад, також мотивуючи теперішнє існування Якіма Лемішковського неправильним вибором його професійної перспективи, зробленим старими Лемішками. Фактично використано той же оксюморонний прийом розриву часів: майбутнє заперечується нерозумінням взаємозв'язку й взаємопов'язаності усіх складників часової лінійності: небажання продовжувати час у перспективі внутрішнього зростання призводить до вимирання наступного покоління. Не менш важливим є й прийом парадоксу, адже драматичного фіналу Якіма ніщо не віщувало, натомість автор так вибудував життєпис Лемішек, що він, на перший погляд, позитивний,

насправді не міг не обернутися родовим негативом. Відповідно, у фамільній ретроспекції Лемішковського виділяємо ті пуанти, які надалі спровокували загибель усіх членів цієї сім'ї. Першим таким пуантом стала локальна просторова деталь: «Між бідними невеличкими міщанськими хатами високо виносилась покрівля його чималої хати з білими цегляними виводами» (Нечуй-Левицький, 1956, с. 172), яка (деталь) приховує сарказм: зазвичай над хатами підноситься церква на знак вищості духу над матерією (контекстуальною паралеллю тут є, вважаємо, опис Панасом Мирним та І. Біликом у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» хреста над Ромоданівським шляхом як нагадування всім, що вони на землі тільки пілігрими, які підуть у вічність або на муки, якщо життєва дорога була звивистою, битою, або для благодаті, якщо шлях стелився прямий, широкий). Так, у хаті Лемішок панував добробут, підкреслений і описом «розкішного» садка, і «високих верб на леваді», й тим, що вони дбали про ситість, для чого «Лемішка випасував по степах товар до різниць, а Лемішиха закуповувала садки, пильнувала там ціле літо і висилала хури з овочами в степові міста на продаж» (Нечуй-Левицький, 1956, с. 172). Проте в плеканні дерев, городини не було нічого, крім очікування зиску, не було трепету й благоговіння перед розкішшю світу, його гармонією. Око обраховувало прибуток, пальці складали копійку до копійки, а душа німувала. Тому й сприймаємо іронічно зауваження письменника про «біленьку хатку» вже не як символ патріархального, розміреного, виваженого сільського життя – національного підґрунтя, оберега традицій, звичаїв, мови, культури загалом, а як ознаку «багатеньких» її господарів. Відповідно, й мрії батька щодо сина були приземлені: він хотів, щоб той залишився на господарстві, тому прагнув віддати до гімназії для набуття лише практичних знань. Мати ж, навпаки, хотіла бачити сина священником. Однак, попри різницю щодо синового майбутнього, обидва бажання парадоксально уподібнюються: користь без розуміння її нівелюючого впливу на єство, душу, духовну іпостась людини, створену на образ і подобу Божу. Тому й батькове уявлення про життя – «стягання заради стягання, без жодної іншої мети»; й материне «хто ж лучче за нас, старих, молитиметься Богу, як не син священник» (Нечуй-Левицький, 1956, с. 173) – без усвідомлення, що не може бути «кращих» і «гірших» молитов, адже будь-яка щира молитва про вічні дари милосердя, доброти буде почута Творцем, – обидві відбирають буттєву перспективу, перетворюються на взаємовиключаючу *антиномію / дихотомію Я / МИ* в бажанні не тільки земного, але й небесного благополуччя, коли в тріаді *існування / життя / буття* актуалізується лише перший складник.

Другим пуантом став натяк на містичне походження багатства Лемішек, бо йому пощастило в боротьбі за володіння єдиним еквівалентом поваги в структурованому соціумі – грошима. Непояснюване здоровим глуздом зазвичай «пояснюється» непідвладними йому явищами: Лемішка «з чортами накладає», продав душу, тому йому й щастить. Українські митці – сучасники І. Нечуя-Левицького – неодноразово використовували цей мотив, відтворюючи процес духовної нівеляції своїх персонажів. Зокрема про це йдеться в п'єсах І. Тобілевича «Сто тисяч» (кум Савка), «Хазяїн» (образи Феногена, Маюфеса, Ліхтаренка), М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук» (Йосип Бичок), романі І. Франка «Петрії і Довбущуки» (образи Ленька й Сенька Довбущуків) тощо. У такий спосіб, вважаємо, автори мотивували характерний розпад, з одного боку, й інертність загалом, його марновірство, з другого.

Загалом можемо констатувати, що у творах із побутовою й соціальною домінантою роль ретроспекцій є вагомою: екскурсивний спосіб показу часової площини творів переважає: лінійний теперішній час завжди розмикається в час минулий, оскільки письменники, інтерпретуючи життєві перипетії головних (і не тільки) персонажів, вдаються до пояснень причинно-наслідкового подієвого ланцюга – мотиваційної сфери

поведінкової моделі персонажів у їхньому теперішньому (перцептивному) часі. У такий спосіб об'єктивується зв'язок часових площин твору, хоча, разом із тим, дещо розмивається особистісне їхнє сприйняття. Все-таки домінує час автора, його інтерпретаційна сфера, тоді як час персонажів ще тільки починає набирати силу в романістиці зазначеного періоду. Тому «Причепу» можемо характеризувати як один із найбільш ранніх зразків, що демонструє означену тенденцію. Насамперед ідеться про накопичення досвіду показу внутрішнього життя людини. Відтак причини виникнення побутових, соціальних конфліктів персонажі починають шукати в собі, а не тільки в об'єктивних обставинах.

Ця тенденція в досліджуваному романі означена нами як така, що відтворює нереалізований час, що саме по собі є парадоксальним, навіть оксюморонним, адже відтворити те, що не відбулося, реально неможливо, це прерогатива виключно художньої творчості, яка моделює «другу реальність».

Фактично жоден із персонажів роману не реалізував свій час: серед речовинних, матеріальних пріоритетів соціуму не залишається місця для духовного – пізнання «Я», внутрішнього світу, що відкрило би шлях до розуміння свого справжнього призначення – самогармонізації через любов до співтворинь. Навпаки, людина підпорядковується законам, стереотипам, за визначенням М. Лосського, «царства ворожнечі» – «нашого царства буття... просякнута проявами себелюбства», що, відповідно, провокує «розриви, роз'єднання й боротьбу всіх проти всіх» (Лосский, 1999, с. 210). Ідеться про «здібнене психоматеріальне буття» (Лосский, 1999, с. 210), реалізація якого в діянні провокує страждання, смерть.

У «Причепі», на нашу думку, І. Нечую-Левицькому вдалося глибоко, об'ємно, переконливо довести, що людина, «позбавлена» часу буття, обертається в існуванні, замикає власне перебування у світі в коло подібних днів, місяців, років, які не розімкнуться у вічність, що насправді не є статичною, а постійно мінливою, неповторною, адже Суще (у матеріальній і нематеріальній іпостасі) може бути тільки динамічним, відкритим до трансформацій, не застиглим, тому що статика означатиме, як це не парадоксально, рух, але тільки до смерті. Доказом цього є епілог до твору, вибудований як віддзеркалене в нащадках заперечення їхніми предками життя вповні. І Серединський, і Лемішковський, продовживши власним теперішнім нереалізоване попередниками минуле, цим заперечили майбутнє. Адже малий син Яся – «остання пам'ятка» його померлої дружини Гані – незабаром теж помер, не маючи ні фізичної сили «віятися» світами, ні моральних спонук іти за неприкаяним батьком, який став причиною раннього відходу матері за межу життя. Тож час персонажа перетворився на безчасся, адже «не вертається вдруге, що раз потонуло в безодні» (Нечуй-Левицький, 1956, с. 334). Ця символіка бездонності є особливо промовистою з огляду на життєписи головних персонажів роману, оскільки постійно підкреслювана автором відсутність коріння перетворилася на своєрідний провокативний механізм нівеляції без перспективи особистого відродження. Відсутність дна означає відсутність опори, а значить розпад, занепад, смерть, навіть, як ми намагалися довести, без розуміння самим персонажем, що безповоротність була ними ж і спровокована, найперше способом життя із речовинними пріоритетами. Так і вивершується парадокс заперечення часу тими, хто сам є часово залежним, кінцевим. Як результат – самознищення. У І. Нечую-Левицького спочатку відторгнення близьких – дружини, дитини, згодом самотність як незапитаність, абсолют розчарування, депресивність.

Подібним є фінал життєпису Якіма Лемішковського. Він так само «тинявся од пана до пана по економіях» (Нечуй-Левицький, 1956, с. 334), ніде не маючи пристановища надовго, щоб вкорінити вже власний рід, змінити час проживання на час життя.

Насправді його час уже належав іншим, оскільки батьківським ґрунтом «походили ноги чужих дітей», у батьківській хаті «панували чужі люди» (Нечуй-Левицький, 1956, с. 334), а він залишився стороннім спостерігачем, бо власноруч вилучив себе з часу буття. Так відторгнене минуле не обернулося майбутнім через мінус трансформації в теперішньому.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, всі головні персонажі роману опинилися в анонімному світі – неоприявленому бутті, своєрідному антисвіті, в якому існування вічне. Часові феномени І. Нечуй-Левицький представляє як «розірваний», «несвідомий» час аж до безчасся (повної зупинки, реальної зі смертю фізичною чи уявною як духовне вмирання). Ідеться про порушення лінійності, зокрема й шляхом ретроспективності (в аналізованому творі авторської), що уявляє показ процесу нівеляції особи, розпаду роду, поступового посилення часової дискретності й у результаті – «випадіння» людини з часового плину.

Такий напрям дослідження художнього цілого ми вважаємо **перспективним** з огляду на можливість водночас об'єктивувати динаміку руху часових площин і простежити процес характерних модифікацій. Адже «час постає як доля і необхідність духу, який не завершується всередині себе» (Гегель, 1999, с. 429), що парадоксально заперечується письменником на прикладі долі головних персонажів – призвідців безчасся, власного й близьких, і саме через це також парадоксально доводить правомірність такого розуміння часу.

Бібліографічний список

- Гегель, Г. В. Ф., 1999. *Система наук*. Санкт-Петербург : Наука, Ч. 1 : Феноменологія духа.
- Лосский, Н. О., 1994. *Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция*. Москва : Терра – Книжный клуб ; Республика.
- Нечуй-Левицький, І., 1956. Причепка (Нахаба). В : *І. Нечуй-Левицький. Твори в 4 т.* Київ : Держвидав худож. літ. Т. 1.

References

- Gegel, G. V. F., 1999. *Sistema nauk [System of Sciences]*. Sankt-Peterburg : Nauka, Part 1 : Phenomenology of the spirit. (in Russian).
- Losskiy, N. O., 1994. *Chuvstvennaya, intellektualnaya i misticheskaya intuitsiya [Sensual, intellectual and mystical intuition]*. Moscow : Terra – Book Club ; Republic. (in Russian).
- Nechui-Levytskyi, I., 1956. Prychepa (Nakhaba). In : *I. Nechuy-Levytsky. Tvory v 4 tomakh [An Impudent Fellow (Prychepa) In : Works : in 4 volumes]*. Kyiv : Derzhvydav khudozhnoi literatury. V. 1. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 19.10.2021.

T. Matvieieva

TIME MIRRORING AS A CHARACTER CREATION MODEL OF I. NECHUY-LEVYTSKY'S NOVEL “AN IMPUDENT FELLOW” (“PRYCHEPA”)

The paper defines the time phenomena of I. Nechuy-Levytsky's novel “An Impudent Fellow” (Prychepa) as character creation one. The fact that our predecessors did not specifically consider the topic determines the purpose, objectives and relevance of the work proposed. We have identified and analyzed time paradoxes as gradational chain from chrono-

discreteness to timelessness, defining their folklore-ethnographic (cultural), psychogenetic (biological), actually artistic (poetic) genesis.

It is proved that the main means of embodiment of processuality is retrospectiveness, by means of which the author substantiates the stages of formation of the characters' behavioural model in the conditions of social deadadaptation, undermining of mental signs. The semantic correlates of the novel are analysed, which allowed the conclusion about the rupture of time planes, expressed by oxymoron: negative family deformations in the past turned into character creation amorphousness in the present and, accordingly, zero future due to spiritual and physical death of degraded descendants.

A separate aspect of our interests is a contextual one, as the main problematic components of the studied work – depersonalization, denationalization, family deformations are central in the work of I. Nechuy-Levytsky and in the works of his contemporaries, in particular O. Kobylyanska, M. Kropyvnytsky, Panas Myrny and I. Bilyk, I. Tobilevych, I. Franko. The fate – the folklore equivalent of life way, which objectifies the certainty, the given; the mental personality of a human – was called the cause of the problems that is actually an individual, subjective determinant of the nature, which is formed by biogenetic and psychosomatic qualities. Such motivation for the emergence of internal and external conflicts made the characters full and the development of events convincing, because the writers synthesized the individual and the general, the personal and the collective, justifying the fatal dependence on the material things.

The conclusion is clear: man is doomed to live in suffering as long as they serve the material things, thereby killing the Divine in themselves. Thus, both the actual psychological equivalents of these processes, primarily oneiric, and philosophical, related to biblical symbolism, were highlighted.

The conclusion about the importance of studying time phenomena for the analysis of character modifications is made.

Key words: *I. Nechuy-Levytsky, novel, phenomenon, chronosphere, gradation, character.*